किरात साम्पाङ राईहरुमा प्रचलित *सूतूलूङ दोप्माक* (चुल्हो पूजा) को साँस्कृतिक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत
नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको
आंशिक परिपूर्तिको निम्ति प्रस्तुत शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता
भोज कुमार राई
नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७३
त्रि.वि. दर्ता नं. ३४०६९

किरात साम्पाङ राईहरुमा प्रचलित *सूतूलूङ दोप्माक* (चुल्हो पूजा) को साँस्कृतिक अध्ययन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र संकाय अन्तर्गत नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको निम्ति प्रस्तुत शोधपत्र

प्रस्तुतकर्ता

भोज कुमार राई

नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७३

त्रि.वि. दर्ता नं. ३४०६९

किरात साम्पाङ राईहरुमा प्रचलित *सूतूलूङ दोप्माक* (चुल्हो पूजा) को साँस्कृतिक अध्ययन - भोज कुमार राई (२०७३)

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं, नेपाल

शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र

श्री भोज कुमार राईले मेरो निर्देशनमा त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको, स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिका निमित्त "किरात साम्पाङ राईहरुमा प्रचलित *सूतूलूङ दोप्माक*" (चुलो पूजा) शीर्षकमा यो शोध प्रबन्ध तयार गरेका छन् । म निजको कार्यबाट सन्तुष्ट छु । अतः प्रस्तुत शोधप्रबन्ध परीक्षण र मूल्यांकनको निमित्त सिफारिस गर्दछु ।

....
सह प्रा.डा. महेश कुमार आचार्य
शोध निर्देशक

मितिः २०७३-१२-२५

त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं, नेपाल

शोध प्रबन्धको स्वीकृति पत्र

श्री भोज कुमार राईद्वारा पेश गरिएको "किरात साम्पाङ राईहरुमा प्रचलित *सूतूलूङ दोप्माक*" (चुलो पूजा) शीर्षकको शोधप्रबन्ध त्रिभुवन विश्वविद्यालय मानविकी तथा समाजशास्त्र सङ्काय अन्तर्गत नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व विषयको, स्नातकोत्तर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिका निमित्त स्वीकृत गरियो ।

....

डा. सावित्री मैनाली

(विभागीय प्रमुख)

....

सह प्रा.डा. महेश कुमार आचार्य

(शोध निर्देशक)

....

डा. डिल्ली प्रसाद शर्मा

(बाह्य परीक्षक)

मिति:

कृतज्ञता ज्ञापन

धेरै धेरै सुनेको हो, देखेको हो, हेरेको हो, अनि गरेको पनि हो । तर अर्थ नै भएन र सुनिएन र बुझिएन छेऊ न भेऊमा परि अल्मलाइरह्यो । यसको प्रमुख कारण यो संसार यतिका अगम्य र फरक गहिरो भइदिनाले हो । यसकारण हरेक विषयवस्तु वा शीर्षकमा शोधखोज र अनुसन्धान त गर्नै पर्‍यो नी । शोधको लागि यहाँ एउटा समाजशास्त्रीय वा मानवशास्त्रीय साँस्कृतिक अध्ययन अन्तर्गत किरात साम्पाङ राई समुदायले अनादिकालदेखि नै (सूतूलूङ दोप्माक) वा चुलो पूजाको बारेमा विषय शीर्षक छनोट गरिएको छ । नेपाल देश भूधरातलले सानो देश भए पनि यहाँ विविध जातजातिहरुले अनादिकालबाटै बसोबास गरिआएका छन् । विविध कारण जातिहरुमध्ये किरात राई जातिहरु पनि एक प्रमुख प्राचीन मौलिक आदिवासीका रुपमा चिनिँदै आएका छन् । यी किरात जातिहरुकै शाखा सन्तानहरुबाट राई जातिहरुमा परिवर्तन हुँदै आएका एक थात थलोको राईहरुका बोलीचाली भाषा अर्को धात थलोका राईहरुले बुझ्दैन । यी किरात राई जातिहरु मध्ये किरात साम्पाङ राई पनि एक फरक थरका राई समुदाय हुन् । यी समुदायले अनादिकालबाटै *सूतूलूङ दोप्माक* चुलोपूजा गर्ने परम्परा रहेको छ । जुन *सूतूलूङ दोप्माक* पूजाको विधिविधान भित्र नियन्त्रित भई पूर्वकालदेखि नै हालसम्म आ-आफ्ना सामाजिक जीवनहरु निर्वाह गर्दै आइरहेका छन् । *सूतूलूङ दोप्माक*को विशेषता अनुसार नै परम्परागत रुपमा विधि विधानहरु र पूजाका सामाग्रीहरुका बारेमा खोजी गरिएको छ । यस शोध कार्यमा सफल गराउनको लागि सहयोग पुऱ्याउनु हुने त्रि.वि.को मानविकी तथा समाजशास्त्र संकाय नेपाली इतिहास संस्कृति तथा पुरातत्व विषयमा स्नातकोत्रर उपाधिको आंशिक परिपूर्तिको निम्ति प्रस्तुत शोधपत्र लेखनको लागि स्वीकृत प्रदान गर्नुहुने विभागीय प्रमुख प्रा.डा. सावित्री मैनालीज्यू र शोध अनुसन्धान प्रस्ताव लेखनदेखि लिएर शोध अनुसन्धानका पूर्णता प्राप्त गरुन्जेलसम्म नियमित तरिकाले सल्लाह, सुझाव र सही निर्देशन दिई सक्दो सर सहयोग प्रदान गनुहुने शोध निर्देशक, डा. महेश कुमार आचार्यज्यूप्रति हार्दिक कृतज्ञता ज्ञापन गर्दछु । त्यसैगरी नै स्नेहताका साथै शोध र खोजमा देखिएका कमी

कमजोरीहरुलाई सुधारको लागि सरसल्लाह दिनुहुने, बाह्य निर्देशक प्रा.डा. डिल्लीप्रसाद शर्माज्यूप्रति पनि हार्दिक कृतज्ञ रहेको छु । साथै विभागका सम्पूर्ण मेरा मान्यजन गुरु वा गुरुआमाहरुले मेरो शोध अनुसन्धानको बारेमा दिलैदेखि चासो लिई दिनु भई आपसी सरसल्लाह सुझावहरु दिनु भएको हुनाले उहाँप्रति हृदयदेखि नै धन्यवाद व्यक्त गर्दछु ।

शोध अनुसन्धानको क्रममा वा अभ्यासमा समग्ररुपमा खोजी भयो की भएन विषयवस्तुप्रति र त्यसमा सबभन्दा बढी महत्व दिएको छु । त्यसकारण अनुसन्धानको क्रममा सुरु, मध्य र अन्त्यसम्मे स्रोतहरुका लागि स्थलगत कुरामा अवलोकन र आपसी अन्तर्वार्ताका क्रममा, स्रोत व्यक्तिहरुको भूमिका निर्वाह गर्नुहुने भोजपुर जिल्ला साम्पाङ गा.वि.स.वडा नं. १ का नागिरे कुविमी, श्री दुर्गा बहादुर राई र ऐजन गा.वि.स. वार्ड नं. ९ का कुविमी, मुक्तुमी, श्री वारध्वोज राई, ऐजन षडानन्द नगर पालिका वार्ड नं. ६ सेभेङका मुक्तुमी खमान सिंह राई, प्रेम कुमार राई र ऐजन वार्ड नं. ४ का मुक्तुमी पदम बहादुर राई साथै संखुवा सभा जिल्लाका दिदिङ गा.वि.स. दिदिङका कुविमी होमे पुजारी धामी, श्री भरम बहादुर राई । यसैगरी खोटाङ जिल्लाका हाल काठमाडौं, गोंगबुका कुबिमी तायामी, दलबहादुर राई ऐजन खोटाङ्ग जिल्लाकै दुर्गा प्रसाद राई लगायत अन्य देखेर, भोगेर, परेर, पढेर, गरेर, भुक्तभोगी बुढापाकाहरु, किरात राई संस्कार संस्कृतिप्रति चाहाना राख्ने विद्वान् विदुषीहरु र किरात मूद्दूमी आधारित ज्ञाताहरु सखेवा पुजारीहरुप्रति मेरो जिन्दगीभर उनीहरुप्रति ऋणिमा रहेको छु । उपयुक्त स्रोत दाताहरुले यदि उक्त समयमा सही उत्तरहरु नदिनु भएको भए, शोध अनुसन्धान नै अपुरो र अधुरो हुने थियो । त्यसकारण सम्पूर्ण किरात सम्बन्धी लेखक लखिका विद्वान् विदुषीहरु स्रोतकर्ताहरुलाई हार्दिक धन्यवाद दिन चाहन्छु ।

शोध विषय शीर्षकको विषयवस्तु बाहिरबाट हेर्दा जति सजिलो, सरल र सानो संस्कृतिका रुप देखिन्थ्यो तर शोध र खोजको क्रममा, कदावपी त्यस्तो रहेनछ । वास्तवमा अनुसन्धान गर्दै जाँदा, सूतूलूङ दोप्माक पूजामा, एक विशाल संस्कार र संस्कृतिका कोशेढुँगाको रुपमा गुवो गुदीको) रुपमा रहेको अथवा सत्यलाई असत्यले छोपेको ज्ञानवुद्धिलाई अज्ञानले छलेको, अण्डाको पहेंलो रानी भागलाई बाहिर खोक्रोले

ढाकेको जस्तो भान भएको जानकारी पाए । यसरी किरात साम्पाङ राई समुदायका पूर्वज कालबाटै पुँजिदै ल्याएको सूतूलूङ दोप्माक पूजाले कुलपितृ पूजा, कुलदेवता र प्राकृतिक पूजाहरका एकआपसी समन्वयका साथै जन्मपूर्वदेखि मृत्युपर्यन्त सम्मभका जीवनयापन खेलिरहने महत्वपुर्ण भूमिकाको बारेमा जुन गुमराहा र अन्योलमा परेका अवस्थामा सत्य र तथ्य तत्वहरुलाई केलाई बाहिर आउन सकेका छन् । जुन शोधले, *सूतूलूङ दोप्माक* के हो ? *सूतूलूङ दोप्माक* पूजाको विधिविधान र सामग्रीहरु के के हुन सक्छन् ? *सूतूलूङ दोप्माक* पूजाका विषयवस्तुहरु के के हुन सक्छन् ? कुन ठाउँमा पूजा गरिन्छ ? के के विषयवस्तुहरुसँग सम्बन्ध राख्छन् । *सूतूलूङ दोप्माक* पूजाप्रति किरात साम्पाङ राई समाजको मूल्य मान्यता, आस्था र विश्वासको कारणहरु आदिका बारेमा सत्य, तथ्य र सार निष्कर्षहरु विधिगत रुपमा बाहिर आउन सकेका छन् । वास्तवमा यो अनुसन्धानले नेपाली समाजको अति नै प्राचीन संस्कृतको रुपमा अमूल्य उपलब्धिको रुपमा उजागर भएको छ । वर्तमान अवस्थामा भौतिक विज्ञानको चमत्कार र आधुनिक युगको शहरवासी, सुखमय जीवनको प्रभाव र बाह्य साँस्कृतिक प्रसार प्रभावको असरको कारणहरुले देशभित्रका आन्तरिक संस्कार, संस्कृतिहरु र प्रभावको असरको कारणहरुले देशभित्रका आन्तरिक संस्कार संस्कृतिहरु र धर्महरुमा दवावमा पर्नु र कथित लोप हुनु बाध्य भएको अवस्थामा सूतूलूङ दोप्मा संस्कृतिको शोध भै अनुसन्धान मार्फत्, सत्य तथ्यहरु नेपाली समाज र राष्ट्रको अगाडि आउनु अवश्य पनि गर्भ गर्न पाउनु खुशीकै कुरो हो । तर कतिपय सहयोगी स्रोतकर्ताहरुले *सूतूलूङ दोप्माक* पूजाका बारेमा गरिने विधिविधान र सरसामग्रीहरु सबै साम्पाङ भाषामा लेखी अर्को तर्फ नेपाली भाषामा समेत उल्था गरी दुवै साम्पाङ भाषी राई समुदाय र अन्य जातिहरुलाई समेत प्रष्ट रुपमा जानकारी गराउनु होस् भन्ने सल्लाह, सुझावहरु दिएका थिए । तर त्या गर्न विविध कारणहरुले सकिन । त्यसमा शोधकर्ता क्षमायाचना माग्दछ । त्यसको बारेमा भविष्यले नै बताउने छ ।

अन्तमा आजीवन भरी २०३५।६।१ देखि हालसम्म पनि प्रा.वि. शिक्षण पेसामा व्यस्तताको बाबजुद पारिवारिक र अन्य बोझहरु अन्य व्यहोरेर पनि मेरो यो शोध अनुसन्धान कार्य पूरा गर्नमा, समय मिलाइ दिने सहयोग र हौसला बढाई दिइरहने

जीवन साथी संगीता राई र समय-समयमा मलाई अबोध छोरा ब्रविम हाङ साम्पाङ राईको तोते हसाईको मुहारको कहिल्यै बिर्सिन सक्दिन । खोज र अनुसन्धानको सन्दर्भमा कुनै पनि क्षण स्रोतकर्ताँहरु आपसी भेटघाट छलफलका क्रममा प्रश्नउत्तर, सल्लाह सुझावहरु दिनुहुने लेखक लेखिकाहरु, विद्वान्, विदुषीहरु, तम्सबुहरु तायामी मुक्तुमीहरुका जानिफकारहरुका नामहरु छुट्न गएमा पूर्ण रुपमा क्षमा प्रार्थी रहेको छु ।

भोजकुमार राई
त्रिभुवन विश्वविद्यालय
नेपाली इतिहास, संस्कृति तथा पुरातत्व केन्द्रीय विभाग
कीर्तिपुर, काठमाडौं

विषय सूची

शोध निर्देशकको सिफारिस पत्र **i**

शोध प्रबन्धको स्वीकृति पत्र **ii**

कृतज्ञता ज्ञापन **iii**

विषय सूची **vii**

अध्याय एकः शोध परिचय **१-२५**

१.१ शोधको परिचय १

१.२ समस्या कथन ४

१.३ अध्ययनको उद्देश्य ५

१.४ अध्ययनको महत्व ५

१.५ पूर्व साहित्य समीक्षा ६

१.६ अध्ययनको औचित्य १७

१.७ अनुसन्धान विधि १८

१.७.१ तथ्यांकहरुका प्रकृति र स्रोत १९

१.७.२ तथ्यांक संकलन विधिहरु १९

१.७.३ तश्यांकको विश्लेषण र प्रस्तुतिकरण २३

१.८ अध्ययनको सीमा २४

१.८.१ विषयगत सीमा २४

१.८.२ भौगोलिक सीमा २५

१.९ अनुसन्धानको अध्याय विभाजन २५

अध्याय दुईः किरात साम्पाङ राई जातिका सांस्कृतिक परिचय **२६-४८**

२.१ किरात राई समुदायका परिचय २६

२.१.१ नेपालका ‘किरात राई’ ३०

२.१.२ किरात शब्दको सृजना र उत्पत्ति ३३

२.२.३ राई शब्दको उत्पत्ति सम्बन्धमा ३७

२.२ किरात राई समुदाय भित्रका भाषिक समूहहरु ३८

२.३ किरात साम्पाङ राईको परिचय ३९

२.३.१ साम्पाङ शब्दको उत्पत्ति ४०

२.३.२ किरात साम्पाङ राई समुदायको बसोबास क्षेत्र ४१

२.३.३ किरात साम्पाङ राई भित्रका पाछ्राहरु ४२

२.४ किरात साम्पाङ राई समुदायमा प्रचलित धर्म संस्कार र संस्कृतिहरु ४६

अध्याय तीनः किरात साम्पाङ राई समुदायका प्रचलित सूतूलुङ दोप्माक पूजाको परिचय ४९-६९

३.१ किरात साम्पाङ राई समुदायको धर्म र देवी देवताहरु ४९

३.२ किरात साम्पाङ राई समुदायका प्रचलित धार्मिक पूजाहरु ५०

३.३ किरात साम्पाङ राई समुदायका सूतूलूङ्गमा पूजा गर्ने पुजारीहरुको नियुक्ति ५३

३.४ सूतूलूङ दोप्माक (चुलापूजा) ५६

३.४.१ सूतूलूङपी दोप्माक परिचय ५६

३.४.२ सूतूलूङ दोप्माक पूजाको उत्पत्ति सम्बन्धमा धारणाहरु ५८

३.४.३ सूतूलूङ दोप्माक पूजाका प्रकार ६२

३.४.३.१ सामान्य पूजाहरु ६२

३.४.३.२ विशेष प्रकारको पूजाहरु ६३

३.४.४ *सूतूलूङ दोप्माक* पुजारीहरुको भूमिका ६३

३.४.५ सूतूलूङ दोप्माक पूजामा सहभागिता ६७

३.४.६ सूतूलूङ दोप्माक पूजासँग साम्पाङ राइ जातिको सम्बन्ध ६८

अध्याय चारः सूतूलूङ दोप्माक पूजाको विधि र सामग्रीका परिचय ७०-१०७

४.१ सूतूलूङ दोप्मा पूजाको विधिहरु ७०

४.१.१ नियमित निश्चित समयमा गरिने पूजाहरु ७१

४.१.२ विशेष अवस्थामा गरिने पूजाहरु ७१

४.१.३ सूतूलूङसँग सम्बोधन नगरी नै गरिने इष्टदेवताहरु ७३

४.१.४ न्वागी दोप्माक (पितृश्रद्धा) ७३

४.१.५ दोस्रो चरणमा मान्छेम दोप्माक (पितृहरु बस्ने बासस्थान) ७४

४.१.६ तेस्रो चरणमा सूतूलूङपी सूँआचा (मातृ तथा पितृहलाई तर्पण पानी र पिण्ड दिने पूजा) ७६

४.१.७ चौथो चरणमा हिल्लसी, ममंसी सईमा (भूतप्रेतहरुलाई पन्छाउने कार्य) ७७

४.१.८ पाँचौ चरणमा-याता (समाप्ती) ७७

४.२ पित्रा माङ दःदाप दोप्माक (उधौलीको समयमा अन्नहरु भित्राइ गरिने पितृ पूजा) ७८

४.२.१ दोस्रो चरण छुनिमाङ दोप्माक (धानको भकारीमा) पूजा गर्ने ७९

४.२.२ तेस्रो चरणमा : रिवामाङ्ग दोप्माक (कोदोको ढिकुटीमा पूजा गर्ने) ७९

४.२.३ चौथो चरणमाः तासामाङ/तङरुमा (धानको भकारीमा गरिने पूजा) ८०

४.२.४ भूतप्रेतहरुर्ला पन्छाउने विधि ८१

४.३ सूतूलूङ बाफै सिलि/उमलाम् (चुला फेर्ने विधि) ८१

४.३.१ सूतूलूङ सोइमा दोप्माक (चुला सार्ने पूजा) ८२

४.३.२ सायाचोमा दोप्माक (शिर उठाउँदा गरिने पूजा) ८२

४.३.३ छेवेदम् दोप्माक (पैसाको पूजा) ८४

४.३.४ सूतूलूङपी नाम्मे गोइमा खँमा छ्याकूमा सूतूलूङलमा लैमा दोप्माक (चूलामा बुहारी भित्र्याउँदा र छोरी चेली चूलाबाट निकाल्दाको पूजा) ८४

४.३.५ सखेवा लैमा दोप्माक (सिमेभूमि निकाल्दा गरिने पूजा) ८७

४.४ सूतूलूङमा सम्बोधन गरेर गरिने पूजाहरु ८८

४.४.१ छम्दम दोम्पा (जिउँदै काजक्रिया) ८९

४.४.२ खँः वा मायुम काट्ने (भाई चिन्ता) ९१

४.४.३ रुँःरी चिन्ता (घर चिन्ता) ९२

४.४.४ तँदूम्से तम्मासूङ दोप्माक (मूल खाबोको पूजा) ९३

४.४.५ तँदूम्से तम्मासूङ दोप्माक (मूलढोकाको पूजा) ९४
४.४.६ सखेवा दोप्माक (सिमेभूमे पूजा) ९४
४.४.७ बुढेती दोप्माक (मातृप्रधान देवीको पूजा) ९५
४.४.८ सीकारीहँपामी दोप्माक (सिकारी पूजा) ९५
४.५ सूतूलूङ दोप्मा र किरात संस्कारसँग यसको सम्बन्ध ९६
४.५.१ सूतूलूङ दोप्मा विधिसँग संस्कारित सम्बन्ध ९६
४.५.१.१ मूनीको (जन्म) ९६
४.५.१.२ नूङ वईमाक (न्वारान/नामकरण) ९७
४.५.१.३ यायालाई चा ताङ्माक (अन्नप्राशन वा पास्नी) ९८
४.५.१.४ यायामी तँखोमायिमाहँ लछूम सुम्बालो वप्तँ पीमाक (छेवर र बालकलाई पहिलो पटक कपाल काट्ने) ९९
४.५.१.५ तँरेमाछालाई ह्याम्वारी चोला पीमाक (गुन्यूचोलो दिने कर्म) १००
४.५.१.६ भ्या सँमाको (विवाह संस्कार) १०१
४.५.१.७ सिकावीलाई लाम्तेमक रुप्सा (मृतकलाई बाटो लगाउने तरिका) १०१
४.५.१.८ सिकावीमी का:मा स्याम्लो साम्खाईपी हाल्माक थोकाची (मृतकको काजकिरीया गर्दा साम्खाईमा राखिने सामग्रीहरु) १०२
४.५.२ *सूतूलूङ पूजा*सँग अन्य किरात राई समुदायको सहभागीता १०३
४.५.३ सूतूलूङ दोप्मा पुजाले वातावरण तथा पर्यावरणमा प्रभाव १०४
४.५.४ सूतूलूङ दोप्मा पूजाको समाप्ती १०६

अध्याय - पाँचः उपसंहार **१०८-११४**
५.१ सूतूलूङ दोप्या अध्ययनको सारांश १०८
५.२ सूतूलूङ दोप्या अध्ययनको निष्कर्ष १११

सन्दर्भग्रन्थ सूची **११५-११७**

परिशिष्टहरु **११८-१३०**

परिशिष्ट कः अन्तर्वार्ताका लागि छनोट भएका व्यक्तिहरुलाई सोधिएका प्रश्नहरु ११८

परिशिष्ट खः अन्तर्वार्ताका लागि छनोट भएका व्यक्तिहरुको विवरण १२१

परिशिष्ट गः शोधमा प्रयोग गरिएका किरात साम्पाङ भाषाका शब्दावलीहरुको नेपाली भाषामा रुपान्तरित अर्थ १२४

तस्वीरहरु **१३१-१४३**

नक्साहरु **१४४-१४५**